

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

XIVA XONLIGIDA MA'MURIY BOSHQARUV, AHOLI TARKIBI VA TA'LIM TIZIMI: V. V. LOBACHEVSKIY HARBIY-STATISTIK OCHERKI ASOSIDA

Feruza Tadjiyeva Jumabayevna
Ma'mun universiteti, dotsent (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada V. V. Lobachevskiyning Xiva vohasiga bag'ishlangan harbiy-statistik ocherki asosida XX asr boshlaridagi Xiva xonligining ma'muriy boshqaruvi, demografik tarkibi, diniy-madaniy muhit va ta'lim tizimi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi manbadagi statistik va tavsifiy ma'lumotlarni tarixiy-kritik usulda qayta o'qish hamda ularning tarixshunoslikdagi ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda manbashunoslik, qiyosiy-tarixiy, matn tahlili va kontent-tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar manbaning Xiva xonligida 1873-yildan keyingi ma'muriy transformatsiyalarni, aholi soni va etnik-diniy tarkib haqidagi tasavvurlarni, shuningdek mahalliy maktab va madrasalar faoliyati haqidagi muhim ma'lumotlarni saqlaganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, muallifning mustamlakachi qarashi, diniy hayotga nisbatan keskin baholari va statistik ma'lumotlarning ishonchliligi masalasi manbani tanqidiy o'qishni talab etadi.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, ma'muriy boshqaruv, aholi tarkibi, etnik tarkib, ta'lim tizimi, manbashunoslik, Lobachevskiy, harbiy-statistik ocherk.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ, СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ И СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ: НА ОСНОВЕ ВОЕННО- СТАТИСТИЧЕСКОГО ОЧЕРКА В. В. ЛОБАЧЕВСКОГО

Феруза Таджиева Джумабаевна
Университет Маъмун, доцент (PhD)

Аннотация

В статье на основе военно-статистического очерка В. В. Лобачевского анализируются административное управление, демографический состав, религиозно-культурная среда и система образования Хивинского ханства начала XX века. Цель исследования — переосмысление статистических и описательных данных источника с использованием историко-критического подхода и определение их значения в историографии. В работе применены методы источниковедения, сравнительно-исторического анализа, текстового и контент-анализа. Результаты показывают, что источник содержит важные сведения о постреформенных административных изменениях после 1873 года, численности населения, этноконфессиональном составе, а также деятельности местных школ и медресе. В то же время колониальный взгляд автора, его оценка религиозной жизни и вопросы достоверности статистических данных требуют критического подхода к интерпретации источника.

Ключевые слова: Хивинское ханство, административное управление, состав населения, этнический состав, система образования, источниковедение, Лобачевский, военно-статистический очерк.

ADMINISTRATIVE GOVERNANCE, POPULATION STRUCTURE, AND EDUCATION SYSTEM IN THE KHIVA KHANATE: BASED ON V. V. LOBACHEVSKY'S MILITARY-STATISTICAL ESSAY

Feruza Tadjiyeva Jumabayevna

Ma'mun University, Associate Professor (PhD)

Abstract

This article analyzes the administrative governance, demographic structure, religious and cultural environment, and education system of the Khiva Khanate in the early 20th century based on V. V. Lobachevsky's military-statistical essay. The aim of the study is to reinterpret the statistical and descriptive data of the source using a historical-critical approach and to determine its significance in historiography. The research employs source studies, comparative-historical analysis, text analysis, and content analysis methods. The findings show that the source contains valuable information on administrative transformations after 1873, population size and ethno-religious composition, as well as the activities of local schools and madrasas. At the same time, the author's colonial perspective, critical views on religious life, and issues of statistical reliability require a critical approach to the interpretation of the source.

Keywords: Khiva Khanate, administrative governance, population structure, ethnic composition, education system, source studies, Lobachevsky, military-statistical essay.

Xiva xonligi tarixini o'rganishda Rossiya imperiyasi davrida yaratilgan harbiy-statistik tavsiflar alohida o'rin tutadi. Bunday manbalar hududning siyosiy boshqaruvi, aholisi, xo'jaligi, harbiy salohiyati va madaniy hayoti haqida tizimli ma'lumot berishi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan V. V. Lobachevskiyning harbiy-statistik ocherki XX asr boshlaridagi Xiva shahri va xonlik tuzilmasini tasvirlashda muhim daliliy qatlamni taqdim etadi.

Biroq mazkur turdagi manbalar faqat faktlar majmui sifatida emas, balki imperiya ma'muriy-boshqaruv ehtiyojlari mahsuli sifatida ham qaralishi kerak. Chunki muallif kuzatuvlari ko'pincha mustamlakachi nazar, xavfsizlik ehtiyojlari va mahalliy jamiyatni boshqarish manfaatlari bilan uyg'unlashgan. Shuning uchun bunday matnlarni tarixiy haqiqatning mutlaq aks-sadosi sifatida emas, balki ma'lum siyosiy-intellektual kontekstda yaratilgan hujjat sifatida tahlil qilish muhimdir.

Tarixshunoslikda Xiva xonligi bo'yicha rus ma'muriy tavsiflari ko'pincha empirik ma'lumotlar manbai sifatida qo'llanadi, ammo ularning nutqiy tuzilishi, tasnif mezonlari va mahalliy jamiyatga berilgan baholari ham mustaqil tadqiqot obyekti. Ayniqsa, etnik guruhlar, diniy institutlar va ta'lim tizimi haqida berilgan tavsiflarda imperiyaviy nazorat mantig'i kuchli seziladi. Shu sababli, mazkur maqola manba matnini nafaqat ma'lumotlar ombori, balki bilim ishlab chiqaruvchi matn sifatida ham ko'rib chiqadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Lobachevskiy ocherkidagi ma'muriy boshqaruv, aholi tarkibi, diniy muhit va ta'lim tizimiga oid ma'lumotlarni tizimlashtirish hamda ularning ilmiy qiymatini tanqidiy baholashdan iborat. Tadqiqot savollari quyidagilardan iborat: ocherk Xiva xonligining boshqaruv tizimi haqida qanday tasavvur beradi; undagi demografik va etnik-diniy ko'rsatkichlar nimalarni anglatadi; ta'lim tizimi qanday tasvirlangan; va manbaning metodologik cheklovlari nimadan iborat?

Metodologiya

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida foydalanuvchi taqdim etgan V. V. Lobachevskiyga oid matn olindi. Undagi ma'lumotlar mavzular bo'yicha qayta kodlandi: 1) ma'muriy boshqaruv va sud tizimi, 2) demografik dinamikalar, 3) etnik va diniy tarkib, 4) ta'lim muassasalari va o'quv mazmuni. Matnni tahlil qilishda manbashunoslik tamoyillari asosida muallif pozitsiyasi, terminologiyasi va baholovchi iboralariga alohida e'tibor qaratildi [5; 32–33-b.].

Shuningdek, qiyosiy-tarixiy usul yordamida ocherkdagi statistik ko'rsatkichlar va tasniflar zamonaviy tarixshunoslikda qo'llanadigan yondashuvlar bilan muvofiqashtirildi. Mazkur maqolada manba ichidagi takrorlar, qarama-qarshi iboralar va muallifning o'zi qayd etgan statistik noaniqliklar ham metodik muammo sifatida ko'rib chiqildi. Ayniqsa, muallifning xonlikdagi statistik hisobning sustligi va ayrim raqamlarning ataylab kamaytirib ko'rsatilishi

mumkinligini tan olishi natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin etishni taqozo etadi [5; 50-b.].

Kontent-tahlil jarayonida matndagi sonli ko'rsatkichlar alohida jadval ko'rinishida jamlandi. Baholovchi til birliklari, masalan, "mutaassiblik", "zararli ta'sir", "murosasizlik" kabi iboralar esa diskursiv indikator sifatida ajratib olindi. Bu yondashuv manbada bir vaqtning o'zida ikki qatlam - empirik tavsif va imperiyaviy baholash - mavjudligini ko'rsatishga xizmat qildi.

Maqolada natijalar bir necha analitik yo'nalishda taqdim etildi, muhokama qismida esa bu ma'lumotlarning tarixiy ishonchligi, mustamlakachi nutq bilan bog'liqligi va ilmiy foydasi baholandi.

Natijalar

Manba 1873-yildan keyin Xiva hududi Amudaryo bo'limi va Xiva xonligi sifatida ikki ma'muriy qismga bo'linganini, xonlik esa ichki boshqaruv jihatidan saqlanib qolgan bo'lsa-da, tashqi siyosatda Rossiyaga qaram holatga tushganini ko'rsatadi. Bu yerda muallif Xiva xonligini vassal davlat sifatida tavsiflaydi va ayniqsa Said Muhammad Rahimxon hamda Asfandiyorxon davrlarini ma'muriy o'zgarishlar bilan bog'laydi. Xonlikda markazlashgan hukumat to'liq shakllanmagan bo'lib, hokimiyat xon, beklar, noiblar, oqsoqollar, qozilar va qabila boshliqlari o'rtasida bo'linganligi qayd etiladi [5; 32-35-b.].

Ocherkga ko'ra, Xiva xonligi 23 ma'muriy birlikka bo'lingan: Xiva shahri okrugi, 20 ta bekklik va 2 ta noiblik. Hokimlar ma'muriy nazorat, soliqlarni yig'ish, irrigatsiya tarmoqlarini kuzatish, jamoat ishlarini safarbar qilish va tartibni saqlash bilan shug'ullangan. Sud tizimida qozilar, oliy qozilar va ayrim qabilaviy guruhlarda odatga tayanuvchi boshqaruv shakllari parallel ravishda faoliyat yuritgan. Bu hol Xiva jamiyatida shariat, odat va ma'muriy amaliyotning qorishiq huquqiy makonini ko'rsatadi [5; 35-b.].

Natijalarning yana bir muhim jihati shundaki, muallif irrigatsiya va jamoat mehnatini boshqaruvning markaziy elementi sifatida ko'rsatadi. Asosiy ariqlar uchun maxsus oqsoqollar tayinlanishi, suv taqchilligi sharoitida navbat o'rnatilishi va magistral tarmoqlarni saqlashning ma'muriy nazorat ostida bo'lishi voha davlatlarida suv resursi siyosiy boshqaruv bilan chambarchas bog'liq bo'lganini tasdiqlaydi. Demak, ma'muriy tarix faqat mansab va idoralar tarixi emas, balki ekologik resurslarni taqsimlash tarixi hamdir [5; 33-36 b.].

Demografik ma'lumotlar bo'yicha, manbada 1910-yil boshida Amudaryo bo'limida 218 956 kishi yashagani, xonlik aholisining rasmiy soni esa 646 044 deb ko'rsatilgani, biroq muallif real son 700 mingdan kam bo'lmasligini taxmin qilgani beriladi. Aholi o'sishi 1897-1910-yillar oraliqda sezilarli sur'atga ega bo'lgani qayd etiladi. Muallifning o'zi statistik ma'lumotlarni yig'ish tizimi sustligini va siyosiy-moddiy sabablarga ko'ra raqamlar buzilishi mumkinligini yozadi; bu esa raqamlarni to'g'ridan-to'g'ri emas, balki taxminiy ko'rsatkich sifatida qabul qilish kerakligini anglatadi. [5; 50-b.].

Aholi zichligiga oid ko'rsatkichlar ham diqqatga sazovor. Muallif qumli sahrolar sabab umumiy maydon bo'yicha zichlik past ko'ringanini, ammo vohaning irrigatsiyalangan qismida aholi ancha zich joylashganini ta'kidlaydi. Bu farq Xiva vohasining hududiy-iqtisodiy tuzilishini tushinishda muhimdir: yashash va ishlab chiqarish makoni butun hudud bo'ylab bir xilda taqsimlanmagan, balki suv, ekin maydoni va transport yo'llari atrofida to'plangan.

Etnik tarkibga doir qism ocherkning eng informativ qatlamlaridan biridir. Unda o'zbeklar asosiy guruh sifatida 53,0 foiz, turkmanlar 23,1 foiz, qoraqalpoqlar 14,7 foiz, qirg'izlar 7,7 foiz va forslar 0,7 foiz deb ko'rsatiladi. Shu bilan birga, ruslar, polyaklar, nemislar, mennonitlar va yahudiylar singari boshqa xalqlar alohida qayd etiladi. Bu ma'lumotlar vohada etnik mozaika mavjud bo'lganini ko'rsatsa-da, muallif ularni imperiyaviy boshqaruv ehtiyojlariga mos ravishda ierarxik va ba'zan stereotipik tarzda tasvirlaydi [5; 61-62-b.].

Diniy tarkib ham ikki yirik blok - musulmonlar va xristianlar shaklida taqdim etiladi. Muallif sunniylar mutlaq ko'pchilik ekanini, shialar esa asosan fors va tojiklar bilan bog'langan ozchilik guruh ekanini ko'rsatadi. U Kubraviy va Naqshbandiy tariqatlari, mahalliy shayxlar, ziyoratgohlar va qozilar faoliyatini diniy muhitning muhim unsurlari sifatida sanab o'tadi. Biroq

diniy hayotni tasvirlashda “mutaassiblik”, “murosasizlik”, “zararli ta’sir” kabi kuchli baholovchi iboralar qo’llangani manbaning obektiv emasligini ko’rsatadi [5; 51-b.].

Ta’lim tizimiga doir ma’lumotlarda Yevropa tipidagi maktablar soni juda kam - atigi yettita ekani, 1909-yilda ularda jami 200 nafar o’quvchi o’qigani qayd etiladi. Buning aksiga, mahalliy maktab va madrasalar keng tarqalgan: 2169 ta maktabda 56 298 nafar, 132 ta madrasada esa 6570 nafar o’quvchi tahsil olgani ko’rsatiladi. Muallif maktablarda savod chiqarish, Qur’onni o’qish va diniy marosimlarni o’rgatish ustuvor bo’lganini, madrasalarda esa arab va fors tillari, shariat hamda qisman arifmetika, geometriya, geografiya va tarix o’qitilganini yozadi. Bu qism mahalliy ta’lim tarmog’ining keng qamrovli ekanini ko’rsatadi, garchi muallif uning amaliy samaradorligini salbiy baholagan bo’lsa ham [5; 55-b.].

Natijalardan ko’rinadiki, ocherk nafaqat institutlarni, balki ularning nisbiy nisbatini ham ko’rsatadi: Yevropa tipidagi ta’lim muassasalari son jihatdan juda kam, mahalliy maktab va madrasalar esa kundalik madaniy hayotning markaziy bo’g’ini bo’lgan. Bu ko’rsatkichlar XX asr boshlarida Xivada ta’lim tizimi islohoti masalasi nega dolzarb bo’lganini anglashga yordam beradi [5; 56-b.].

Muhokama

Ocherkdan olingan natijalar Xiva xonligini murakkab va ko’p qatlamli boshqaruv makoni sifatida ko’rsatadi. Xon hokimiyati kuchli ramziy markaz bo’lsa-da, amalda bekliklar, qabila boshliqlari, oqsoqollar, qozilar va irrigatsiya tizimi atrofida shakllangan mahalliy vakolatlar tarmog’i mavjud bo’lgan. Shu ma’noda, manba Xiva tarixini faqat markazlashgan monarxiya sifatida emas, balki markaz va markazdan uzoq joylar o’rtasidagi muvozanatlar majmui sifatida tushunishga yordam beradi.

Demografik va etnik ma’lumotlar tarixchi uchun juda qimmatli bo’lsa-da, ular bilan ishlashda ehtiyotkorlik zarur. Muallifning o’zi statistik tizimdagi kamchiliklarni tan olgani holda, ayrim sonlarni “haqiqiy” deb o’zi qayta baholaydi. Bu hol ilmiy jihatdan muhim: ocherk faqat statistik hisobot emas, balki kuzatuvchi-subyektning sharhini ham o’z ichiga oladi. Shunday ekan, undagi raqamlar arxiv hujjatlari, mahalliy soliq daftarlar, safarnomalar va boshqa rus ma’muriy manbalari bilan solishtirilganda yanada ishonchli natija beradi.

Diniy hayot va ta’lim tizimi haqidagi tavsiflar manbaning mustamlakachi diskursini ayniqsa yaqqol namoyon etadi. Muallif mahalliy maktab va madrasalarning keng tarqalganligini inkor etmaydi, ammo ularning mazmunini Yevropa madaniyati mezonlari bilan baholab, biryozlama salbiy xulosa chiqaradi. Holbuki, zamonaviy tarixshunoslik nuqtayi nazaridan maktab va madrasa faqat diniy institut emas, balki savod, ijtimoiy mobillik, mahalliy elita shakllanishi va madaniy uzluksizlikni ta’minlagan muassasalaridir. Shu bois ocherkdagi tavsiflar tarixiy ma’lumot bilan ideologik baholashni ajratgan holda o’qilishi zarur.

Bundan tashqari, etnik guruhlariga berilgan xarakteristikalar - masalan, ayrim xalqlarni “jangovar”, “ayyor”, “mutaassib” yoki “erkinlikparvar” tarzda tavsiflash - ilmiy etnografik tahlildan ko’ra ko’proq imperiyaviy stereotiplarga yaqin turadi. Bu jihat ocherkni inkor etish uchun emas, balki u qanday bilim ishlab chiqarganini anglash uchun muhimdir. Ya’ni, manba Xiva jamiyati haqida ma’lumot berish bilan birga, Rossiya imperiyasi mahalliy aholiga qanday nazar bilan qaraganini ham ko’rsatadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, bunday ocherklar yordamida Xiva xonligining kechki davridagi institutsional tarixini mikrodarajada qayta tiklash mumkin. Bekliklar, qozilar, oqsoqollar, suv boshqaruvi va maktab-madrasa tarmog’i haqidagi ma’lumotlar hududiy tarix, raqamli xaritalash, tarixiy GIS, ijtimoiy tarmoq tahlili va tadqiqotlar uchun tayanch ma’lumot bera oladi. Shu jihatdan harbiy-statistik tavsiflar raqamli tarix usullari bilan qayta ishlansa, yangi ilmiy natijalar yuzaga kelishi mumkin.

Biroq tadqiqotning cheklovi ham mavjud: maqola bir asosiy manbaga tayangan holda yozildi. Shuning uchun kelgusida bu ma’lumotlarni mahalliy xonlik hujjatlari, vaqf daftarlari, safar xotiralari hamda zamonaviy ilmiy izohlar bilan o’zaro tekshirish zarur. Ayniqsa, ta’lim va

diniy hayot masalalarida ichki manbalar bilan tashqi manbalarni qiyoslash Xiva xonligining tarixini ma'lum bir qismini tiklash imkonini beradi.

Xulosa

V. V. Lobachevskiyning harbiy-statistik ocherki XX asr boshlaridagi Xiva xonligining ma'muriy, demografik, diniy va ta'limiy manzarasini qayta tiklashda muhim manba hisoblanadi. Unda 1873-yildan keyingi boshqaruvdagi o'zgarishlar, bekliliklar va noibliklar tizimi, xonlikning etnik-diniy tarkibi, aholi soni, tabiiy o'sish, mahalliy va Yevropa tipidagi ta'lim muassasalari haqida boy empirik material mavjud. Shu bilan birga, manbaning ilmiy qadri uning tanqidiy o'qilishi bilan ortadi. Muallifning mustamlakachi nuqtayi nazari, statistik ma'lumotlarning bahsli tabiati va mahalliy diniy-ta'limiy institutlarga berilgan biryoqlama baholari tadqiqotchini ehtiyotkor bo'lishga undaydi. Demak, Lobachevskiy ocherki Xiva xonligi tarixini o'rganishda zarur, ammo yetarli bo'lmagan manbadir; u boshqa yozma manbalar, arxiv hujjatlari va zamonaviy tarixshunoslik bilan birgalikda ishlatilgandagina yanada yuqori ilmiy natija beradi.

1-jadval. Ocherkdagi ayrim asosiy ko'rsatkichlar

Ko'rsatkich	Miqdor	Izoh
Xonlikning rasmiy aholisi (1910 oxiri)	646 044	Muallif real sonni 700 mingga yaqin deb taxmin qiladi
Amudaryo bo'limi aholisi (1910 boshida)	218 956	114 097 erkak, 104 859 ayol
Mahalliy maktablar soni	2169	56 298 o'quvchi
Madrasalar soni	132	6570 o'quvchi
Yevropa tipidagi maktablar	7	Jami 200 o'quvchi
Etnik yetakchi guruh	O'zbeklar - 53,0%	Keyingi o'rinlarda turkmanlar va qoraqalpoqlar

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Edward A. Allworth E.A. (Ed.). Central Asia: 120 Years of Russian Rule. – Durham: Duke University Press, 1994. – 600 p.
2. Seymour Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London: RoutledgeCurzon, 2004. – 320 p.
3. Yuri Bregel Yu. Khorezmskie turkmeny v XIX veke. – Kazan: Izdatel'stvo Mardjani, 1999. – 350 p.
4. Adeeb Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 336 p.
5. Vasily Lobachevsky V.V. Voенno-statisticheskoe opisanie Turkestanskogo voennogo okruga. Khivinskiy rayon. – Tashkent: Shtab Turkestanskogo voennogo okruga, 1912. – 210 s.
6. Alexander Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 400 p.
7. Steven Sabol S. The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization. – Boulder: University Press of Colorado, 2017. – 280 p.